

Párhuzamok a közép-kelet-európai neomarxista ellenzéki mozgalmakban

Egy irányzatnak tekinthető-e a hosszú hatvanas évek ellenzéki marxizmusa? Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország és Jugoszlávia volt az a négy ország, ahol egymással párhuzamosan, bizonyos összefonódásokkal a rendszerkritikus ellenzéki marxizmus „teljesen kifejlődött”, politikai és mozgalmi szerephez jutott. A „hosszú hatvanas évek” marxista reneszánsza Marx korai írásainak előtérbe kerülésével kezdődött, és a csoportok működésének ellehetetlenítésével fejeződött be Kelet-Európában – Magyarországon az 1973-as filozófusperrel, Jugoszláviában a *Praxis* folyóirat megszűnésével 1975-ben és Csehszlovákiában és Lengyelországban is ezzel párhuzamosan. A továbbiakban országonként egymás mellé állítjuk a főbb szereplőket és elképzeléseiket.

A közép-kelet-európai államszocialista rendszerek megszűnésével a neomarxizmusról szóló diskurzus intenzitása csökkent ugyan, de nem tűnt el. A Szovjetunió és szövetségeseinek történetének, ideológiájának és politikájának bírálatában nincs módszer, amely objektívabb képet nyújtana, mint a marxizmus, így több évtized távlatából releváns maradt a történeti megértésben. Egyesek a centrumországokon kívüli világban a baloldaliság és ezen belül a marxizmus felemelkedését vélik megfigyelni, ezzel együtt a marxizmus mint filozófia iránti érdeklődés és figyelem is erősödik. A centrum egyes országaiban is megfigyelhető az egyetemi körökben a „szélsőbaloldaliság” divattossá válása, a neoliberális világszemlélet, és ezzel együtt a globális kapitalizmus „természetessége” mellett – a világban összességében tehát tovább él a marxista tradíció, azonban a mainstreamtől távol marad. A közép-kelet-európai régióban többségében zárt körökbe szorul a marxista hagyomány ápolása. Érdemes példaként említeni a magyar kormány Lukács György fizikai és szellemi hagyatéka elleni intézkedéseit és az ehhez kapcsolódó társadalmi reakciót: a világhírű filozófus köztéri szobrát lebontották, a kéziratait és könyveit őrző archívumot gyakor-

latilag felszámolták. Krausz Tamás „Lukács és a szocializmus – 1968” című tanulmányában azt írja, hogy „Lukács György rendkívül kellemtelen viszonyítási pont a mai magyar értelmiség számára”,¹ hiszen az államszocialista rendszer demokratikus átalakítását alapozta meg. A tanulmány egyébként a kortárs marxistareneszánsz-elemzések között kiemelkedő jelentőségű munkának, Lukács György és Mészáros István levelezésének feldolgozása és kiadása² kapcsán keletkezett. Az „újabb Lukács-per”, csak egy szűk értelmiségi kör érdeklődését vívta ki, bár bizonyos, hogy újabb szellemi hullámokat keltett, Lukács-konferencia rendezésre, kötetkiadásra és egyéb tudományos diszkusszióra sarkallt.

A marxizmus reneszánszának kutatásakor a lehetséges történeti alternatívákat is számba kell venni, mondta Krausz Tamás 2016-os előadásában,³ amelyben Isaac Deutscher recepciójáról és a történelmi fejlődés alternatív szerkezetéről beszélt. Szerinte a kérdés, hogy a „második forradalomnak” volt-e történelmi alternatívája, központi kérdéssé vált, mivel úgy tűnt, a hatvanas évek radikális alternatívákat érlel, példaként említi a Közép-Kelet-Európában kibontakozó gazdasági reformkísérleteket, a filozófiai-kulturális megújulást és a marxizmus reneszánszát „amelyek háttérben az SZKP XX. és XXII. kongresszusa állt. Vizsgálódásunk szempontjából fontos az 1961-ben, a XXII. kongresszuson elfogadott új elméleti pártprogram, amelyben a »kommunista társadalom mint a társadalmi öngazgatás rendszere« jelent meg. Noha Hruscsov reformjai nem voltak szinkronban az elmélettel, mégis újra megnyílt a szocialista perspektíva a filozófiai gondolkodás egy absztraktabb szintjén. Mindenekelőtt Lukács Ontológiájában az *alternatíva* fogalmának a teoretikus megalapozására gondolok” (kiemelés az eredetiben). Az *Eszmélet* folyóiratban később is számos alkalommal jelent meg írás a marxista reneszánsz korszakáról, például Vázsonyi Dániel „Neomarxista ellenzékiek társadalomfilozófiai nézetei a »hosszú hatvanas években« (1963–1974)”⁴ vagy Andre Tosel „Az idős Lukács és a Budapesti Iskola”⁵ munkája.

A marxista reneszánsz a Varsói Szerződés országaiban

A filozófiából ideológiává átalakult marxizmus–leninizmus a fennálló hatalom megtartásának eszközévé vált a sztálini Szovjetunióban – a hivatalos legitimációs ideológia szerint a társadalmi fejlődés a szocializmus, majd a kommunizmus irányába halad. A Sztálin nevével

fémjelzett korszak számos sajátosságot mutatott a későbbi szovjet rezsimekkel szemben. Tanulmányunk szempontjából elsősorban a marxizmus–leninizmus mint ideológia megkérdőjelezhetetlenné válása a kulcspont – ez természetesen csupán azt jelentette, hogy a marxizmus *tudományos* vita tárgyát nem képezhette többé, politikai eszközként azonban rugalmasan alakíthatónak bizonyult. Ennek legszembetűnőbb jeleit a háború éveit körül találjuk: az egyházzal való együttműködés, a külföldi kommunista pártok mérsékelt támogatása (pl. Kína, Görögország) vagy a kolhozosítás felfüggesztése és az orosz nacionalizmus mellett megjelenő nyílt rasszizmus.⁶ Sztálin halálával és az ezzel kialakult hatalmi és legitimációs válsággal azonban a keleti blokk legtöbb országában megjelenhetett az ideológia revíziója (Jugoszláviában ez a folyamat a Szovjetunióval való szakításkor indult 1948-ban), a marxizmus reneszánsza a desztalinizáció szellemi hullámain alakult ki. Az első „hullám” 1953–1955 közé tehető, a közép-kelet-európai országokban elinduló politikai változások egymáshoz hasonló utat követtek: „Az »új szakaszok« közös jellemzője, hogy az átmeneti [...] nemzetközi enyhülés időszakára esnek, a hatalmon lévő vezetők egyik országban sem kérdőjelezik meg a sztálini típusú központi tervutasításos gazdasági rendszert, nem kérdőjelezik meg a kialakult, állami dominanciájú tulajdonviszonyokat, s nem kérdőjelezik meg az egy párt monopóliumára épülő politikai struktúrát.”⁷

Később a szovjet kommunista párt XX. kongresszusa és ezzel együtt Hruscsov hatalmának megszilárdulása hatalmas lökést adott a desztalinizációnak, hiszen az SZKP ekkor foglalt először hivatalosan állást a kérdésben. Hruscsov neve megkérdőjelezhetetlenül új korszakot jelent a Szovjetunió és szövetségi rendszerének történetében. A kelet-európai sztálinista vezetők hatalma meggyengült, Jugoszlávia pedig újra szovjet szövetségessé vált – ez az első konkrét politikai aktus, amely a későbbi ideológiai pluralizmust megteremtette. A desztalinizáció légkörében zajló ideológiai kihívások sorából természetesen nem hagyható el Kína megerősödése és a Szovjetuniótól való elszakadása sem.

A desztalinizáció légkörében létrejövő kritikai csoportok és egyének az államszocializmus ideológiai alapjaként deklarált marxizmus eszközeivel bíralták a fennálló rendszert – kezdetben a sztálinizmust, majd a létrejött államszocialista kísérleteket. (Ebben az értelemben a „jugoszláv öngazgatási modell” is csak egy volt a létező szocializmusok közül.) A neomarxista gondolkodókra nagy hatást gyakorolt az előtérbe kerülő *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* és az ebből és

egyéb fiatalkori írásokból létrehozott „humanista Marx” koncepciója. Szalai Miklós így jellemzi a korszakot: „Az úgynevezett »humanista« marxizmus – nem kis részben Marx erre az időre már megjelent fiatalkori írásaira támaszkodva – a történelmi materializmust teljesen más filozófiai keretbe ágyazta, mint a II. Internacionálé marxizmusa. Az irányzat két legfontosabb gondolkodója Lukács és Gramsci, olyan szellemi irányzatok »felől« érkezett a marxizmushoz, amelyek egyaránt a századforduló »antinaturalista« hullámának, a termékei voltak; hívei az emberi szellem és a társadalom folyamatainak és törvényszerűségeinek a természettudományokra való redukálhatatlanságát, a szellem- és társadalomtudományok sajátos logikáját hirdették. E gondolkodók szakítottak a marxizmus tudományos státusával; szerintük a marxi tételek nem »objektíve« igazak, mi több, az objektív tények és törvényszerűségek keresése a történelemben szerintük eleve helytelen törekvés. Csak a polgári társadalom elidegenedett, »eldologiasodott« tudata – és hivatalos tudományossága – az, amely a történelmet, a társadalmat »adott« tények és törvényszerűségek fragmentált káoszának látja.”⁸

Hruscsovot az SZKP központi bizottságának plénuma 1964-ben felmentette valamennyi párt és állami tisztsége alól. „Úgy tűnik, habár a külpolitikai kudarcok meggyengítették Hruscsov pozícióját, nem ezek voltak elmozdításának fő okai. A nagy csapást az egész országot sújtó, sorozatosan bekövetkező katasztrófális aratások mérték rá. Hruscsov nyilvánvalóan nem tudta megoldani az ország legkomolyabb gazdasági problémáját – azt, hogy a kollektivizált mezőgazdaság olcsó és bőséges étellel lássa el az országot.”⁹ Az SZKP KB első titkára Leonid Brezsnyev lett, a sztálini autoriter és a hruscsovi konszenzusos vezetés jeleit mutatta, a rendszer intézményei időközben lényegesen nem változtak. A fellazult rendszerben megerősödött a nómenklatúra pozíciója és a korrupció. A korszakot a „gazdasági kudarc” is meghatározta, hiszen a létező szocializmus legitimációjának szerves része volt a tervgazdaság kapitalizmussal szembeni gazdasági felsőbbrendűségének ideológiája.

A marxista reneszánsz egyik legfontosabb alapvetése, hogy nem kívánja a kapitalizmus restaurációját, mindvégig a szocializmus „valódi szocializmussá” reformálhatóságának keretein belül mozog. Krausz Tamás tanulmányában¹⁰ Lukács György és Mészáros István levelezésének elemzése kapcsán jegyzi meg, hogy Lukács 1956 utáni munkássága (amely a marxista reneszánsz alapjának meghatározó része) az államszocialista rendszer társadalmi méretű reformálását alapozta

meg, a *tertium datur* lehetőségét. Lukács legfontosabb erre irányuló kísérlete, a *Demokratisierung Heute und Morgen* megjelenésekor már nem válthatott ki valódi hatást. Kidolgozott harmadik út koncepció nem jött létre és a politikai vezetések az „új szakasz” politikájaként piacósító reformokat hajtottak végre.

Ebben a gazdasági és politikai környezetben jött létre a marxista reneszánsz irányzata Közép-Kelet-Európában, az egyes országok sajátos viszonyainak megfelelően különbözőképpen, de mégis egyformán. A kérdésfelvetések kísértetiesen hasonlóak, éppúgy, mint az ezekre adott válaszok – ez a megállapítás azonban korántsem egyértelmű. Márkus György, a Budapesti Iskola szerzője a *Kortárs* folyóiratban 1968-ban megjelent írásában így jellemezte a marxista reneszánszt, megvilágítva a marxizmus pluralizmusának problémáját:

„Már ma bizonyos mértékig előállt az a helyzet, hogy különböző országok marxistái közt lényegesen különböző filozófiai koncepciók váltak elfogadottá, sőt uralkodóvá. Ez a tény ezen országok történelmi-ideológiai fejlődésének különbözőségéből, sajátosságaiból adódó következmény, s elég természetes. De az irányzatok konfrontációjának hiánya ugyanakkor ahhoz a paradox szituációhoz vezet, hogy néha az, ami teljesen elfogadott marxista felfogásnak számít az egyik országban, abszolút tarthatatlan, antimarxista nézetnek számít egy másikban anélkül, hogy a két felfogás képviselői közt normális keretek közt lefolyt, nyilvános vitára valaha is sor került volna. Ha valami, akkor a marxista elméletnek ez a nemzetek szerinti tagozódása, »provincializálódása« az, ami igazi veszélyt jelenthet filozófiánk egységére, nemzetközi egyetemességére.”¹¹ A marxizmus pluralizmusának problémája végigkíséri annak történetét. Márkus rávilágít a szerinte valós fragmentáltság okára is, ami a szövetségi rendszeren belüli filozófiai vita hiánya, ami a marxizmus mint filozófia politikai szerepével magyarázható. Számos, a Varsói Szerződés országaiban keletkezett szöveg jelent meg nyugaton, és számos „nyugati marxista” szöveg volt elérhető a keleti blokkban, legtöbbször eredeti nyelven, de esetenként fordításban. A nyugaton megjelent szövegek bírálatai és az ezzel összefüggésben létrejött amorfi filozófiai egymásra hatás és egymástól különböző relációkban létrejött elszigeteltség elősegítette a marxizmus mint filozófia politikai eljelentéktelenedését a marxizmus-leninizmus mint legitimációs ideológiával szemben a létező szocializmusokban.

Már 1947-ben, Jugoszlávia Kominformból való kizárása előtt is megjelentek a belgrádi egyetem filozófia szakán olyan hallgatók, akik megkérdőjelezték a dialektikus materializmus koherenciáját. Ezek a vélemények az ötvenes évek elején kaphattak nagyobb hangot, amikor ezek a hallgatók befejezték tanulmányaikat.¹² 1951-ben Mihailo Marković a Szerb Filozófiai Társaság első kongresszusán a marxi filozófia szovjet revíziójáról beszélt, 1952-ben jelent meg Pedrag Vranicki könyve az általános, különös, egyedi kategóriák megjelenéséről a szovjet filozófiában. 1953-ban jelent meg Vranicki tanulmánya Marx intellektuális fejlődéséről és a *Marx és Engels korai írásai*, melyben hosszú szemelvények voltak a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* című műből.¹³ Marković 1951-es kritikájában azt állította, hogy a szovjet filozófia az emberi cselekvés aktív tényezője helyett a dialektikát állítja középpontba. Marković szerint Marx írásai alapján a történelmet nem objektív hatóerők vagy dialektikus törvények irányítják, hanem az emberek a történelmileg meghatározott lehetőségek keretein belül – ez a humanista marxizmus jellemezte mindvégig a praxis-filozófiát.¹⁴

Az 1950-es évek elején került középpontba a marxi elidegenedésmélelet a jugoszláv filozófiai gondolkodásban, ezzel együtt pedig a törekvés a marxizmus mint filozófia revíziójára. Ekkor jelentek meg a későbbi Praxis-kör főbb alakjai: Gajo Petrović, Mihailo Marković, Pedrag Vranicki, Rudi Supek, Miladin Životić, Zagorka Pešić-Golubović. A „dialektikus materializmus” meghatározó filozófiai áramlat volt az 1960-as blei konferencia előtt, habár kizárólagossága már korábban megkérdőjeleződött. A praxis-filozófusok a blei konferenciát a dogmatikus marxizmus feletti győzelemnek tekintették, ezt követően az „ortodox” marxista filozófusok nem vettek részt olyan rendezvényeken, ahol kritikusaik jelen voltak. A *Praxis* folyóirat 1964-es megalapítására válaszul hozták létre a „dialektikus materialista” *Dialektika* című folyóiratot.¹⁵

Svetozar Stojanović és Ljubomir Tadić az 1964-ben Újvidéken megtartott (a Munkásmozgalmi Intézet által szervezett) szimpóziumon a pártapparátus demokratizálása mellett érveltek. A munkásönigazgatás struktúrája szerint demokratizált párt, érvelésük szerint kizorítja a karrieristákat és oportunistákat, és a munkásosztályból szerez tagokat. A JKP Központi Bizottsága súlyos hibának nevezte az elképzelést, és a későbbiekben igyekezett ellehetetleníteni a rendszert

bíráló filozófusokat. A *Praxis* szerkesztőségét jugoszláv filozófusok alkották, Petrović a kezdetektől szorgalmazta a lap internacionálissá válását. Ebben a szellemben hozták létre a *Praxis* Tanácsadó Testületét 1966-ban, melyben a jugoszláv értelmiségiek mellett olyan nemzetközileg ismert teoretikusok kaptak helyet, mint Kostas Axelos, A. J. Ayer, Zygmunt Baumann, Norman Birnbaum, Ernst Bloch, Thomas Bottomore, Erich Fromm, Lucien Goldmann, Andre Gorz, Jürgen Habermas, Heller Ágnes, Leszek Kolakowski, Karel Kosík, Henri Lefebvre, Lukács György, Serge Mallet, Herbert Marcuse, Enzo Paci, Davis Riesman, Kurt Wolff, Aldo Zanardo stb. A testület legtöbb tagja aktívan publikált a folyóiratban, a *Praxis International* pedig azzal a céllal jött létre, hogy a kor égető kérdéseit megvitató filozófiai összefogást szorgalmazza.¹⁶

A fiatal filozófusokból és szociológusokból megalakult *Praxis*-kör 1964-ben jött létre a zágrábi és a belgrádi egyetemen a *Praxis* folyóirat megalakításával. Tagjainak korai működésére nagy hatást gyakorolt a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* alapján újraértelmezett „humanista Marx” eszméje. A *praxis* mint a szabad és kreatív mindennapi cselekedet állt Marx-értelmezésük középpontjában, azonban a *Praxis*-kör nem önálló irányzatként létezett, tagjai más-más filozófiai alapokon alkottak, a praxisorientált marxista humanizmus kötötte össze őket. Ahogy Jugoszlávia is speciális helyzetben volt a keleti blokkon belül, úgy a *Praxis*-kör is egyedi jelenség volt a szovjet tömb neomarxista csoportjai között: a kezdeti sztálini típusú berendezkedés bírálata hamar a jugoszláv típusú öngazgatói rendszer bírálataba fordult; a Korčulai Nyári Egyetem pedig nemcsak a keleti blokk, hanem a „nyugati” országok marxistáival is összekötötte őket. Azzal, hogy tíz éven keresztül kritikai folyóiratot működtettek, jelentős létszámú értelmiségi csoportot hoztak létre.

Az 1968-as belgrádi tüntetések kiváltó oka egy, a belgrádi Ifjúsági Otthon által június 2-ra szervezett rendezvény kudarca volt. A túlzott érdeklődés miatt kívül rekedt egyetemisták között verekedés tört ki, amit a rendőrség oszlatott fel. Másnap, június 3-án az egyetemisták több helyszínen is gyűléseket tartottak, majd vonulni kezdtek a városközpont felé. Később sor került a rohamrendőrök bevetésére is, amelynek során éles fegyvereket is alkalmaztak. Aznap este a bölcsészszkaron általános sztrájkot hirdettek, amelyhez több közéleti személy is csatlakozott. „Az egyetemisták egyetemi őrseget állítottak fel, röplapokat terjesztettek, amelyek amnesztiát, a rendőri vezetőök elbocsátását, szabad sajtót és a minimálbér bevezetését követelték.

Egyértelműen a pártállami nómenklatúra elleni szlogen volt a »Le a vörös burzsoáziával« jelszó.¹⁷ Az egyetemi tanács támogatta a tüntetőket, és hétnapos sztrájkot rendelt el a Belgrádi Egyetemen, a résztvevő hallgatók és oktatók operatív tanácsokat alakítottak. Az egyetemvárost blokád alá vették, a sztrájk azonban egy hét alatt kifulladás, amiben nagy szerepe volt az állami sajtó lejárató kampányának és Tito televíziós beszédének. „A diákmozgalom nem győzhetett: nem olyanok voltak az erőviszonyok, ráadásul a jelszavak egy része irreális volt. Volt viszont a sztrájknak egy sajátos utóélete: a sztrájk ugyanis a maga újbalos jellege miatt az egyik oka, illetve ürügye lett a reformfolyamatok megakasztásának.”¹⁸ A praxis-marxisták ugyan erősen szimpatizáltak a tüntető hallgatókkal, azonban a lengyelországi egyetemi elbocsátások kapcsán kiadott állásfoglalásukban kiemelték, hogy a hallgatók önálló individuumok, tetteikért az oktatóik nem felelősek.¹⁹ Természetesen az egyes Praxis-tagok eltérő mértékben támogatták (és később ítélték meg) a hallgatói megmozdulásokat, így a Praxis-kör nem tekinthető egységes szereplőnek mint cselekvője a megmozdulásoknak, azonban mint a jugoszláv újbaloldali kritika megalkotói és képviselői a tüntetések elméleti alapját nyújtották.

A jugoszláviai Praxis-kör és a *Praxis* folyóirat (és ezzel együtt a Korčulai Nyári Egyetem) ellehetetlenítése a „belgrádi nyolcak” ellen indított támadással kezdődött. 1972. október 9-én az egyetemi pártbizottság nyílt levélben fordult a bölcsészkar pártszervezetéhez, amelyben követelték nyolc praxis-filozófus, Stojanović, Marković, Tadić, Pesic, Životić, Popov, Micunovic és Indjic elbocsátását. A tanács morális-politikai okokra hivatkozott, a bölcsészkar azonban elutasította a követelést. Miközben az egyetemi állásuk veszélyben forgott, a praxis-marxisták mint egyének kormányzati nyomás alá kerültek. Marković korábban különböző folyóiratokban megjelent tanulmányokból álló könyvét a Belgrádi Kerületi Bíróság ítélete alapján nem adhatta ki, a fellebbviteli testület is csak bizonyos módosításokkal járult hozzá a kiadáshoz; eközben Mihailo Djuricot, aki szerb nacionalistaként bírálta az 1971-es alkotmánymódosításokat, szabadságvesztésre ítélték úgy, mint Bozidar Jaksicot egy megjelent cikke okán. Az 1972 decemberében hatályba lépett új egyetemi törvény szerint az úgynevezett morális-politikai irányelvek megsértői ellen a politikai szervezetek eljárást indíthatnak. Az állam stabilitásának megőrzésére irányuló reformmozgalom a munkás-önigazgatás ideológiájával kívánta legyőzni az erősödő nemzeti ellentéteket, amelyek elsősorban gazdasági alapokon álltak. „A piaci reformok, az önkormányzatok

bizonyos fokú aktivizálódása, a menedzser-szocializmus tendenciája, a szocializmus értelmezésének pluralizálódása, a sztrájkok stb. a JKSZ hatalmi monopóliumára nézve jelentettek [...] veszélyt: 1969–1971-ben például folyamatosan csökkent a JKSZ taglétszáma. Ezért [...] az államjogi változtatások mellett 1971–1976-ban átszervezték a teljes társadalmi-gazdasági intézményrendszert is, hogy a párt újra közvetlenebbül ellenőrizhesse a folyamatokat”.²⁰ Ebbe a trendbe illeszkedően az egyetemi törvény előírta minden karon az öngazgatói tanács felállítását, ami felerészben állt csak a kar képviselőiből, a másik felét „külső tagok”, a párt vagy a kormány által kinevezett személyek és a szakmai szervezetek által választott személyek alkották. A tanács 1974 januárjában jött létre, majd megkezdte a vizsgálatot a nyolc filozófussal szemben, azonban már 1973-ban a párt megkezdte a hallgatók zaklatását, ami letartóztatásokat és kihallgatásokat jelentett abban a reményben, hogy a hallgatók a professzorok ellen fordulnak, a diákok azonban tüntetéseken szolidaritásukat fejezték ki mellettük (Zágrábban is szimpátiatüntetést tartottak, ami erőszakba fordult). A Filozófiai Kar öngazgatói tanácsa 1974 júliusára készítette el jelentéseit a filozófusokról, melyet egyetlen ellenszavazattal fogadtak el. A jelentések erősen kedvezőek voltak, a vizsgálat lezárult, a filozófusok visszakapták az útleveleiket. A hallgatók zaklatása azonban folytatódott a következő szemeszterben, és az öngazgatói tanács párt által delegált tagjait is visszahívták. 1974 novemberében a szerb parlament határozata szerint a parlament saját hatáskörébe helyezte a „társadalmi veszélyt” jelentő egyetemi oktatók elbocsátásának jogát. Végül 1975. január 28-án a parlament rendelete alapján szüntették meg a praxis-marxisták egyetemi munkaviszonyát.

A *Praxis* folyóirat 1973–74 között a belgrádi praxis-filozófusok egyetlen publikálási lehetőségét jelentette, így itt igyekeztek válasszolni a sajtó- és tudományos támadásokra. A Filozófiai Társaságok Jugoszláv Szövetsége, ami 1969-től saját hivatalos kiadványának tekintette a *Praxis Internationalt*, visszavonta a támogatását, és új lapot alapított. Rudi Supek, a *Praxis* társfőszerkesztője a *Praxis International* szerkesztői feladatairól lemondott, helyét egy kevésbé meghatározó szociológusnak, Ivan Kuvačićnak adta át. 1975 januárjában jelent meg a *Praxis* utolsó lapszáma Jugoszláviában, mely tartalmazta Jugoszlávia Tudomány- és Technológiakoordinációs Tanácsának döntését, miszerint a lap finanszírozását megszüntetik.²¹

A *Praxis* története azonban 1981-ben folytatódott, a *Praxis International* évi négy számot jelentetett meg az Egyesült Királyságban,

egészen 1993-ig. Az 1981-es első lapszámban foglaltak szerint²² a korábbi hagyományokat folytatva, humanista-marxista szellemben az államszocializmus vizsgálatát folytató tanulmányoknak biztosított megjelenést. A folyóirat nemzetközi szerzőközösségének több középkelet-európai marxistával egyetemben a Budapesti Iskola disszidens filozófusai is rendszeresen tagjai voltak.

Az ember mint társadalmi lény új elmélete az embert a forradalmi cselekvés tárgyaként értelmezi, teóriáik hasonlóak Lukács György, Ernst Bloch, Karl Korsch és Antonio Gramsci munkáihoz. „Bizonyos, hogy a praxis-marxizmus leegyszerűsítése lenne, ha Lukács, Bloch vagy bármely filozófiai csoport imitációjaként vagy egyszerű továbbfejlesztéseként jellemeznénk. A praxis-marxizmus annak az eredménye, hogy teoretikusok egy csoportja független erőfeszítéseket tett arra, hogy megragadja a marxizmus elméletének legnagyobb problémáit, gyakran a legkülönbébb filozófiai tradíciók alapján.”²³ – írja Gerson S. Sher.

A jugoszláv humanista marxizmus nem csupán azért kiemelkedően fontos, mert a korai desztalinizáció miatt hosszabb periódusban működött, hanem mert a viszonylagos gondolati szabadságnak köszönhetően egyfajta gyűjtőhelyévé is vált a marxista reneszánsz szerzői számára: a Praxis folyóirat nemzetközi kiadásában,²⁴ amelyben francia, német és angol nyelvű írások jelentek meg, számos középkelet-európai marxista kapott helyet mind a szerkesztőbizottságban, mind a szerzők között; a Korčulai Nyári Egyetemre, amit a Praxis szerkesztősége 1964 és 1974 között rendezett meg a horvát Korčula nevű szigeten, számos országból érkeztek filozófusok és társadalomkritikusok, a „nyugati” és a „keleti” világból egyaránt. A modern világ és a szocializmus mint rendszer kritikai elemzése volt az események elsődleges témája, évente megadott „tematikával”.

A Praxis-kör filozófusai számára a demokratikus szocializmus, azaz az öngazgató társadalom határozottan elutasítja a modern kapitalizmust, és szükségszerű fejlődési útja a posztkapitalista társadalomnak. Az öngazgatót a munkástömegek kezébe adott demokratikus döntésekben látták, amiből kizárták a kiváltságokat élvező funkcionárius réteget. A megvalósult öngazgató fenyegetőjeként a bürokratizmust és a piac által generált atomizációt látták. Marković szerint a munkástanácsok nem helyettesítik a valóságban az államot, hanem azzal párhuzamosan működnek, a demokráciát a termelési viszonyokra és a helyi szervezetekre szorítják, míg a bürokratizmus meghaladásához a fő állami szervezeteknek is öngazgató szervezeteknek kell lenniük.

Az ún. Budapesti Iskola Lukács György tanítványaiból és kollégáiból alakult az 1960-as évek elején mint humanista marxista műhely, majd tagjai a teoretikus marxizmus alapján az államszocializmus kritikájával kezdtek foglalkozni. A Budapesti Iskola megalakulásában a legjelentősebb szerepet Fehér Ferenc játszotta, aki elsődleges szervezője volt az elsősorban baráti társaság intézményesítésének és egységes hazai fellépésének, az emigrációban pedig a lazuló csoportosulás fenntartásában és nemzetközi megismertetésében játszott szerepet. A Budapesti Iskola további tagjai Heller Ágnes és Vajda Mihály voltak, Márkus György pedig az iskolához közel álló gondolkodó volt. Ők később eltávolodtak a marxi–lukácsi hatásoktól, vagyis föladták a radikális filozófiát. Munkásságuk a marxizmus megreformálása helyett a marxizmus dekonstrukciójához érkezett el. Ekkor Heller és Vajda posztmodern attitűdöt képvisel, míg Márkus saját beállítottságát posztmarxistaként jellemzi: eszerint a marxista hagyomány megszűnt ugyan, de egyes marxi kérdésfelvetések jelentősége máig megmaradt.²⁵ A Budapesti Iskola gondolkodására nagy hatást gyakorolt a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*, amely új lendületet adott Marx munkásságának kutatásához.

„Lukács az 1960-as években komolyan bízott egy filozófiai reneszánszban, amit ő a »marxizmus reneszánszának« nevezett. El is határolódott számos korai filozófiai írásától, mert újszerűen kívánta felvetni az alapvető filozófiai kérdéseket. Ennek volt része *Az esztétikum sajátossága* és *A társadalmi lét ontológiájáról* című műve, valamint az a pár írás (például *A demokratizálódás jelene és jövője*, vagy a Wolfgang Abendrothnak, Hans Heinz Holznek és Leo Koflernek adott interjú, a *Gespräche mit Georg Lukács*), amely ekkor jelent meg. Ezekben az írásaiban Lukács saját korábbi álláspontjától eltérően, sőt az *akkori* marxista filozófiától gyökeresen eltérő módon vetette fel az ember kérdését.”²⁶

A Budapesti Iskola marxista reneszánsza illeszkedett a nemzetközi neomarxista trendhez, programjával tűzte ki a marxista etika és esztétika kidolgozását, mellettük jellemzően a szociológia és a gazdaságelmélet, és kisebb részben az irodalom- és filmtudomány váltak az ellenzéki marxisták által művelt diszciplínákká.²⁷ A tágabb értelemben vett Budapesti Iskola a szociológiai kritika képviselőit is magában foglalja. Ekkor, a kádári konszolidáció befejeződésével az MSZMP sem gátolta a vitákat. A filozófiai érdeklődésen felül a

relatív társadalmi béke megőrzése érdekében használták a neomarxisták a humanista marxizmus absztrakt nyelvét, így a hatalom ellen megfogalmazott bírálatok szélesebb tömegekhez eljuthattak. Ez a társadalomkritika a mindennapi élet jelenségeiből indult ki a szociológia és a filozófia módszereivel. „[A] szociológiai kritika központi fogalma a hierarchikus munkamegosztás: nem egyszerűen a technikai szükségszerűség követelményei hozzák létre a munkamegosztást, hanem annak társadalmilag beágyazott okai vannak.”²⁸ Az „ellenzéki szociológia” hamar marginalizálódott, mivel az MSZMP felismerte a valóságfeltáró társadalomkutatás „kártékonyását”.

A filozófia elvontabban bírálta a fennálló rendszert, filológiai alátámasztva a korai és a késői Marx közötti egységet. „A marxi életmű egységességének kimutatása nem volt magánvalóan fontos: a marxi elmélet egészének visszahódítása a társadalomkritika számára nem determinisztikus, ember- és egyénközpontú, praxisorientált alapon támadás volt a rendszer legitimációs ideológiája ellen és tartalmazta a létrehozandó marxista etika alapvetését, a lét és tudat egységén alapuló valóságfelfogást és cselekvéseméletet.”²⁹ A marxista etika kidolgozására nem került sor, mert „nyilvánvalóvá vált”, hogy „megírhatatlan”:

„Az »eddiggi történelemben« a moralitás elidegenült volt; az emberi lények az erkölcsi magatartás külső autoritásainak voltak alávetve. A legutolsó osztálytársadalomban az erkölcsi magatartás ezen külső autoritásai lerombolódtak és megszületett a szükségletekben gazdag, törekvéseiben határtalan új individualitás. De az emberek belső irányítója (az öntudat) összeütközésbe kerül az egyetlen (nem morális) kényszerrel, a kapitalista gazdaság kvázi-természetes törvényeivel. Nincs többé szükség külső morális elvekre. Ha a »belső irányítás« utolsó akadálya megszűnik, az emberek azok lesznek végre, akik: szabad egyéniségek, »erkölcsi orgánunk« – tudatuk teljes képességeivel.”³⁰

A magyarországi neomarxisták ellen az 1968-as csehszlovákiai bevonulást elítélő korčulai nyilatkozat megtétele után indult támadás. Hegedűs András szociológust eltávolították a Szociológiai Kutató Csoport igazgatói állásából, és többeket kizártak a pártból, ami 1969 nyarán kiadta a „Tudománypolitikai irányelvek” c. dokumentumot, ami a politikai stratégia és a társadalomtudományok összhangját követelte. 1971-ben, Lukács György halálával az ellenzéki értelmiség pozíciója meggyengült, majd az 1973. május 8-án, az MSZMP Kulturpolitikai Munkaközössége által kibocsátott állásfoglalás vég-

leg kitiltotta a főbb ellenzéki marxistákat a tudományos életből.³¹ „[A] 70-es években semmilyen »jobboldali«, »nacionalista«, »polgári«, »liberális« stb. ellenzék ellen ennyire kizáró határozatot a Politikai Bizottság nem hozott. Az »újbaloldal« mint fő ellenfél jól illusztrálja, hogy a rendszer az igazi »strukturális« ellenfelét egy olyan gondolkodásmódban »érezte meg«, amely az ő ideológiai legitimitását kérdőjelezte meg, de annak mintegy elméleti továbbgondolását is nyújtotta.”³²

Csehszlovákia

Csehszlovákiában a desztalinizáció később és mérsékeltebben jelentkezett, mint a régió legtöbb országában. „Az »új szakasz« politikája, valamint az a komparatív előny, amivel az ország gazdasági értelemben rendelkezett – a megörökölt fejlett ipar – lehetővé tette, hogy az 1953-as plzeni sztrájkok után [Novotný] lecsillapítsa a lakosság elégedetlenségét. 1953 és 1956 között hatszor csökkentették, összesen 18 százalékkal a fogyasztási cikkek árait, számos intézkedés történt a lakásépítések és a fizetésemelés terén, de erősítették a szlovák nemzeti intézmények és a tanácsok pozícióit is.”³³ Elsősorban a szovjet kommunista párt XX. kongresszusának hatására 1956–57-ben a *Literární noviny* című lapban filozófiai-kulturális vitairatok jelentek meg, amelyben Karel Kosík és Ivan Sviták is részt vettek. A jelentős közérdeklődéssel övezett írások elsősorban a sztálinista kulturális irányelvek kritikáját képezték, hasonlóan a Szlovák Írószövetség 1956-os, második kongresszusán elhangzottakhoz. A sztálinizmus kritikája később a szlovák autonóm törekvésekkel kapcsolódott össze az Írószövetség 1963-as kongresszusán, ahol kijelentették, hogy Csehszlovákiában még jelen vannak a sztálinizmus maradványai.³⁴ A szlovák értelmiségiek nyíltan elleneztek Szlovákia alárendelt szerepét Prágával szemben, és az 1950-es években elítélt szlovák nacionalista politikusok rehabilitációját követelték. A csehszlovák Központi Bizottság végül engedett a követeléseknek, a Szlovák Nemzeti Tanács jogkörét is szélesítették bizonyos mértékben, így az ellentét csillapodott. A viszonylagos belpolitikai béke lehetővé tette Antonín Novotný számára a helyzet stabilizációját. Az értelmiségieknek tett engedmények, amelyek a további radikalizációt kívánták megakadályozni, korlátozták a cenzúrát, bizonyos mértékben nyitottak a nyugat felé és csökkentették az ideológia szerepét a művészetekben.³⁵

A humanista marxizmus legfontosabb csehszlovákiai képviselői Vítězslav Gardavský, Robert Kalivoda, Andrej Kopčok, Karel Kosík, Miroslav Kusý, Milan Machovec, Milan Průcha, Lubomir Sochor és Ivan Sviták voltak. Szövegeik fő témája az ember modernitásbeli elidegenedése, a modern művészetek és szerepük a szocializmusban, az ideológia és kritikája, a marxizmus és a vallás viszonya és a jövő szocialista társadalmi. A szerzők gondolkodásának különbségei legerősebben a forradalmi koncepció kérdésében jelentkeznek.³⁶

Csehszlovákiában 1968 januárjában választották meg Alexander Dubčeket a párt első titkárának. „A január utáni fiatal vezetőket (Dubček maga 17 évvel volt fiatalabb elődjénél) és a pártértelmisséget erősen befolyásolták a marxizmus reneszánszának jegyében megfogalmazott reformeszmék, továbbá szembe kellett nézniük a gazdasági nehézségekkel, a politikai rendszer antidemokratikus berendezkedésével és a szlovák államjogi emancipációs törekvésekkel.”³⁷ Áprilisban fogadták el az Akcióprogramot, ami a prágai tavasz egyik legalapvetőbb dokumentumának tekinthető; és olyan terveket tartalmazott, mint a gazdasági reform, Csehszlovákia föderációvá alakítása és a politikai demokratizáció. Korlátozott többpártrendszer valósult meg a Nemzeti Front működésén keresztül, és megvalósították a szólás- és gyülekezési szabadságot is. A reformoknak a Varsói Szerződés államainak augusztusi katonai intervenciója vetett véget. Ennek elsődleges oka az volt, hogy a Szovjetunió meg akarta akadályozni, hogy az Akcióprogram elvei megvalósuljanak, ne alakulhasson ki a szovjet modelltől eltérő alternatív rendszer.³⁸

Kosík 1968-as „Napjaink krízise” című cikksorozatában azt írja, hogy Csehszlovákiában növekvő veszélye van annak, hogy a politikai nemzet közömbös tömeggé válik, amelynek tagjai elveszítették a képességüket arra, hogy különbséget tegyenek az igazság és hazugság, jó és rossz között cselekedeteikben és az egész életükben. Kosík szerint a társadalmat csak a forradalmi praxissal lehet megváltoztatni (hogy az ember egyszerre legyen tárgy és alanya saját társadalmi helyzetének), írásaiban cselekvésre szólítja fel az embereket. A párt vezető szerepét demokratikus centralizmusra változtatná. A párthű tömegek és a pártellenes tömegek egy hatalmas csoport manipulációjának vannak kitéve, így egy új politikai szövetség létrehozására van szükség, amelyet kommunisták, szocialisták, demokraták és más polgárok alkotnak.³⁹ „A szocialista demokrácia vagy teljes demokrácia, vagy egyáltalán nem az.”⁴⁰

Mihailo Marković egy 1969-es beszédében a prágai tavasz forradalmi küldetését az elidegenedett politikai és gazdasági hatalom meghaladásában látja, és a szocialista demokrácia megvalósításában, amely a társadalom minden szintjén érvényesül.

A prágai tavasz elfojtását követően számos más értelmiségihez hasonlóan Sviták szabadságvesztés helyett nyugatra, az USA-ba emigrált az országból. Kosík az országban maradt, de a tudományos életbe csak a 90-es években térhetett vissza.

Kosík gondolkodásának központjában az ember és az emberi cselekvés állt, Sviták pedig ezen az alapon alkotta meg művészetfilozófiáját. Sviták jelentős szerepet játszott a csehszlovák kultúra és művészetek megújításában mint művészetfilozófus, aki a művészetet az ember kreatív cselekvéseként, praxisként értelmezte. Sviták a Prágai Filozófiai Intézet munkatársaként dolgozott, azonban 1955-től írásainak vitatottsága miatt nem tarthatott előadásokat és jelentethetett meg tanulmányokat. Ennek ellenére számos külföldi konferencián részt vett, például 1963-ban Dubrovnikban. 1964-ben elbocsátották az intézetből és a pártból, és csak 1966-ban tarthatott előadást a prágai Károly Egyetemen. 1968-ban azonban megjelenhetett egy tanulmányokat tartalmazó könyve és részt vett különböző folyóiratokban zajló vitákban is.⁴¹ Sviták szerint a filozófia csak akkor teljesítheti társadalmi szerepét, ha nem a párt szabályai és szükségletei szerint létezik. Bírálta a párt lenini szerepét mint a legfelsőbb autoritást, és a filozófia kreatív karakterét hangsúlyozta.⁴²

Kosík filozófiájában a valóságot nem az elme alkotja, a dolgok valós természete a jelenségek által rejtett; a dialektika módszerével választható el a jelenség és a lényeg. Az emberi megismerés kulcsa, hogy a dolgot nem önmagában szemléli, hanem az észlelővel kapcsolatos relációban önmagáévá teszi. Az emberi termékek és a társadalmi viszonyok ember alkotta dolgok, azokat forradalmi úton meg lehet változtatni. A praxis az egyén kreatív cselekvése, de nem csak az egyénre hat. Az individuum a környezetét saját helyének meghatározásával hozza létre, a saját szociális környezetében változtatja meg a világot a praxis által. A fetiszizált praxis a természet és az ember deszakralizációjával jön létre, amikor a természet a kizsákmányolás tárgyává válik, az ember pedig manipulálhatóvá. A *valódi praxis* az emberi létezés szférája, amelyben az ember hozza létre a valóságot (és helyezi el magát benne), amely tőle függetlenül létezik. Kosík az ideológiát hamis tudatnak nevezi, ezzel szemben a marxizmust a munkásosztály gondolatainak filozófiai expressziójaként jellemzi.⁴³

1955-ben, a desztalinizáció légkörében jöttek létre Lengyelországban különböző vitakörök, mint például a Görbe Gödör Klub, amelyek informális politikai vitákat folytattak – ezek eredményei fokozatosan érték el a szélesebb tömegeket.⁴⁴ A dogmatizmus megkérdőjelezése a filozófiában, a történettudományban és a szociológiában jelent meg, a korábbi módszert, a marxi gondolatrendszert felülvizsgálva, illetve létrejött a humanista irányzat is.⁴⁵ Lengyelországban a reformista-antisztaínista irányzatnak volt bázisa a munkások körében is, az 1956. júniusi poznańi munkástüntetés és annak erőszakos megghiúsítása fel-erősítette a belpolitikai zavart és a Szovjetunióval fennálló kapcsolatot is bizonytalanná tette.⁴⁶

1956 őszére a Lengyel Egyesült Munkáspárt elveszítette monopol-hatalmát, az üzemi termelést a munkástanácsok irányították, a kiadványok szinte cenzúra nélkül jelenhettek meg. A Władysław Gomułka által irányított új pártvezetés a párt hatalmának visszaállítására törekedett, megerősödött a cenzúra, majd 1958-ban a munkástanácsokat is felszámolták. „A növekvő represszió, a cenzúra erősödése, a kultúrára és tudományra szánt költségvetési összegek csökkenése az értelmiség nyílt tiltakozását váltotta ki.”⁴⁷ A hatvanas évek elején erősödött a gazdasági válság, amely elsősorban az ipart sújtotta, de hatást gyakorolt más területekre is. A kollektivizáció megszüntetését követően a mezőgazdasági termelés emelkedett, a termelőszövetkezetek helyett „mezőgazdasági körök” szerveződtek.⁴⁸

1964. március 14-én 34 író és tudós fordult levélben a miniszterelnökhöz, tiltakozva a sajtószabadság és a kiadói lehetőségek korlátozása ellen. A levél a Szabad Európa Rádión keresztül nyilvánosságra került. „Valóságos hajtóvadászat indult az aláírók ellen, mozgósították a Lengyel Írószövetség tagságát (600 aláírást gyűjtöttek az »ellenlevélre«), 10 professzort rávettek, hogy vonja vissza aláírását, számos aláírótt publikációs tilalommal sújtottak.”⁴⁹ Két fiatal egyetemi oktató, Jacek Kurón és Karol Modzelewski körül ellenzéki csoport szerveződött. „E csoport ideológiája az egykori – Sztálin-ellenes – »munkásellenzék« és a trockizmus jegyeit viselte magán. Kurón és Modzelewski [...] egy »Nyílt Levelet« kezdtek terjeszteni, amelyben érdekes elemzést adtak a lengyel fejlődésről, majd »antibürokratikus forradalom« előkészítésére szólították fel a munkásosztályt a munkástanácsok visszaállítása céljából, amelyre úgy tekintettek, mint a proletariátus felszabadulásának valóságos eszközeire. 1965-ben újból

letartóztatták [...] őket, ami az értelmiség körében némi nyugtalanságot váltott ki. A munkásosztályt azonban hidegen hagyta üzenetük, [...] a politikailag aktív diákokat pedig a revizionizmus és a nyugati eszmék érdekelték.”⁵⁰

A sztálinizmus kritikája a bürokratizmus bírálata és a sztálinizmus mint ideológia bírálatán keresztül zajlott. Zygmunt Bauman kritikája szerint a bürokrácia elidegenedett a társadalomtól, aminek az érdekeivel szembehelyezkedett. Ahhoz, hogy a bürokrácia a társadalmat képviselje, Bauman szerint munkástanácsok létrehozására van szükség valódi irányító szereppel, és nyílt politikai párbeszédre, amiben a társadalom politikai tudását nem becsülik alá. Bauman szerint a sztálinizmus mint elmélet egyoldalú képet alkot a társadalomtudományokban, a valós problémákat absztraktként kezeli. Mint írja, a sztálinizmus a marxizmus lényegét rombolta le azzal, hogy a társadalomban élő embert mint a filozófia kiindulópontját és az ember és szociális és természeti környezetének kapcsolatát mint a filozófia tárgyát megszüntette, azaz ellehetetlenítette a marxista filozófia mélyen gyökerező humanizmusát. Bauman és Jerzy Wiatr egy írásukban az ideológiát a szociális valóság egy deformált, osztályközpontú leképezésének tekintik, mely eredetileg tudományos tézisek kanonizációjából áll, azonban az ideológia természete miatt a valóságtól eltávolodott, a tömegmozgósítás eszközévé vált, vallásoshit-szerűen. A tudományokban ez egyfajta kettős gondolkodást idézett elő.⁵¹

Kolakowski a katolikus egyház kritikájaként írta meg a sztálinizmus dogmatizmusának bírálatát. 1955-től megjelent, a katolicizmussal szembeni vitáiraiban egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy egyúttal a „sztálinista szektát” is bírálja.⁵² Írásaiban az autoritástól független emberi szabadságot állítja szembe az ember felett álló eszmék eszközeként létező emberrel. A vallásos ortodoxia kritikájában Kolakowski azt írja, hogy az ortodoxia számára minden reform eretnekség, mivel a teljes rendszert teszi megkérdőjelezhetővé.⁵³ A szabadság az ember mint társadalmi lény számára az elidegenedés megszüntetését jelenti, azonban Kolakowski szerint a munkásosztály politikai emancipációjával (a „tradicionális állásponttal” ellentétben) az elidegenedés nem szűnik meg, a hagyományos elmélet azonban kizárja az egyéni és a társadalmi érdek különbözőségének lehetőségét. Ez a probléma, azaz a konfliktus az egyéni és társadalmi érdek között előtérbe kerül Kolakowski későbbi munkáiban összefüggésben a demokratizációval. A szabadság mint a társadalomban élő egyén szabadsága szükségsze-

rűen jelenti az erkölcsileg helyes vagy legalább az adott körülmények közötti leghelyesebb cselekvés meghatározottságát. A morális értékek megválasztásának szabadsága helyezkedik szembe Kolakowskinál a sztálinizmus dogmatizált erkölcsi téziseivel.⁵⁴

A kultúra cenzúrája ellen 1968 januárjában kirobbant varsói tüntetést rendőri erővel fojtották el, 35 résztvevőt állítottak elő. Több, a letartóztatottakkal szimpatizáló tüntetés bontakozott ki az egyetemvárosokban, ahol sajtó- és gyülekezési szabadságot követeltek. A tüntetéseket, majd az azt követő sztrájkot a hatalom sikeresen elszigetelte és felszámolta. A megtorlás és bűnbakkeresés néhány szimpatizáns oktató és több mint ezer hallgató elbocsájtásával járt. Különböző intézkedésekkel megnövelték a párt befolyását az egyetemi testületekben, erősen korlátozva az egyetemi autonómiát.

Az 1950-es évek végére a desztalinizációs tendenciák és egyéb okok miatt fellazult a Lengyel Egyesült Munkáspárt hatalma, ami ugyanakkor ennek visszaállítására törekedett: megszüntették a munkástanácsokat, a *Po postu* ellenzéki folyóiratot bezárták. A hatvanas évek során a növekvő cenzúra és a kultúra és tudomány anyagi támogatásának csökkentése hívta életre a Varsói Egyetem különböző hallgatói vitacsoportjait, amik társadalmi vitáiban a „nyugati kultúra” mellett előkerült pl. Trockij munkássága mint a sztálinizmus bírálóinak alapja. „A hatvanas évek közepétől egyre szervezettebben jelentkezett a fennálló rendszerrel szembeni ellenzéki ifúság. A kezdeti spontán akcióktól több fázison keresztül jutottak el a hetvenes évek végére a munkássággal és az egyházzal való összefogás gondolatáig. E hosszú fejlődési szakaszban 1968 jelentette a fordulópontot.”⁵⁵ Az országos méretű tiltakozássorozat az Adam Mickiewicz *Ősök* című drámájának betiltása nyomán megjelenő ellenállásból bontakozott ki. Az utolsó előadás után több százan vonultak Mickiewicz sírjához, hogy ott virágokat helyezzenek el, azonban a rendőrség beavatkozott és többeket letartóztatott. Február elejétől a darab betiltása ellen (félig nyilvánosan) aláírásokat kezdtek gyűjteni, Varsóban és Wrocławban több ezer aláírás gyűlt össze. Az Írószövetség varsói szervezete február végi ülésén tiltakozó határozatot fogadott el, amelyben „nehezményezték, hogy a hatalom egyre durvábban avatkozik bele az alkotó munkába”, tiltakoztak a cenzúra és az irányító szervek működése ellen.⁵⁶ Március 11-től vált a mozgalom országos méretűvé, Krakóban, Poznańban, Łódźban, Wrocławban, Gdańskban, Toruńban, Lublinban is voltak gyűlések, sztrájkok, tüntetések.⁵⁷ 1968. március 28-án, a „Diákmozgalom deklarációjában” fogalmazódtak meg a követelt széleskörű refor-

mok első elemei: új diákszervezet létrehozása, a cenzúra eltörlése, új gazdasági reform, új szakszervezet, a bíróság teljes függetlensége és az Alkotmánybíróság összehívása.⁵⁸ A tiltakozásokban nem csak diákok vettek részt, azonban az értelmiség- és diákellenes kampány, a párt és a szakszervezetek által szervezett munkástüntetések és sztrájkok miatt a munkásság többsége elítélte a megmozdulásokat. Később, az addigra a hatalom több szervezetét is megjárta „cionistaellenes kampány” került a diáktüntetések elleni propaganda középpontjába.⁵⁹ A tüntetéseket rendőri erőszakkal igyekeztek megszüntetni, ez ellen több értelmiségi és egyházi személy is felszólalt. A Varsói Egyetem Filozófia Intézete szolidaritását fejezte ki a diákokkal, mire válaszul az oktatásügyi miniszter, Henryk Jablonski elrendelte három filozófia-professzor (Bronislaw Baczko, Leszek Kołakowski, Stefan Morawski), két szociológus és egy közgazdász azonnali elbocsátását. A további demonstrációk további elbocsátásokat eredményeztek, Stefan Zólkiewski filológus, és Adam Schaff filozófus egyetemi és akadémiai pozícióikat is elveszítették, emellett számos hallgatót is eltanácsoltak, nemcsak a varsói, hanem a gdański és lódzi egyetemről is.

A marxista reneszánsz a késői államszocializmus irodalmában

Az emigrációba kényszerült értelmiségiek továbbra sem képeztek gondolati egységet, a fennálló kapcsolatok nem fűződtek szorosabbra, az egyes életművekben pedig jellemzően nem alakult ki teljes vagy azonnali marxizmustól való elfordulás. Történeti szempontból mégis szakaszhatárnak tekinthető az a hetvenes évek közepéig lezajlott folyamat, amelynek során a teljes régióban megszűnt vagy marginalizálódott az ellenzéki marxizmus. A hatvanas évek ellenzéki marxizmusát elsőként maguk az ellenzéki marxisták kezdték feldolgozni nyugati szerzők mellett.

A rendszerváltást megelőzően a *Praxis International* folyóiratban jelentek meg olyan írások, amelyek a marxista reneszánsz jelenségét vizsgálták. Ilyen például Wladislaw Krajeski „The March Events of 1968 and Polish Philosophy”⁶⁰ című cikke, vagy Vladimir Tismaneu „Critical Marxism and Eastern Europe”⁶¹ című írása, de ebben a folyóiratban jelent meg James H. Satterwhite „East-European Marxist Humanism” című tanulmánya, amely 1992-ben megjelent *Varieties of Marxist Humanism. Philosophical Revision of Postwar Eastern Europe* című átfogó monográfiájának résztémája.

Bence György és Kis János Márkus György az 1973-as filozófus-pert követően írt *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel* című könyvükben lezárt korszakként jellemzik a marxizmus reneszánszát. Mint írják, az ötvenes években, Sztálin halála nyomán megbomlott politikai apparátus lehetővé tette a marxizmus reneszánszát, azonban ez a folyamat erősen korlátozott volt. Olyan radikális kritika, mely a sztálinista politika jellegzetességeit vagy a sztálini korszak osztályviszonyait vizsgálta, nem jelent meg, a szocializmus (mint kívánatos cél) értékeit állították szembe a sztálini korszak „torzulásaival”. Értelmezésükben ezeket a torzulásokat a marxista elvek eltorzítása és helytelen alkalmazása okozta, így rámutattak az ellentmondásokra és hibákra. Egyes marxisták azonban túllendültek a sztálinista ideológia kritikáján, kialakult a fiatal Marx írásain alapuló praxisfilozófia, amely képes volt a szovjet típusú társadalom radikális bírálataira. Az ekkor megszilárduló poszt sztálinista rendszer azonban elnyomó intézkedésekkel válaszolt a praxisfilozófia egyébként absztrakt, a munkásosztálytól távoli kritikáira, szereplői emigrációba vagy az undergroundba kényszerültek.

„Az »igazi« marxizmus nevében fellépő irányzatoknak volt gyakorlati programja és filozófiája. A program egészében világos volt, ha részletei nem is tisztázták eléggé. Demokratizálni kell a meglévő intézményrendszert: meg kell szüntetni az államigazgatás és gazdaságirányítás túlzott központosítását, s a bürokrácia fölötti társadalmi ellenőrzés eszközeivé kell változtatni a pártot és a tömegszervezeteket. S a »demokratikus szocializmusnak« ehhez a programjához részletesen kidolgozott filozófiai elmélet – a praxisfilozófia – kapcsolódott. Ez volt a »reneszánsz« marxizmus legátgondoltabb s egyben legszerveesebben fejlődő része. Volt antropológiája, történetfilozófiája, ismeretelmélete és értékelmélete, s az egész rendszer jól kivethető – ha nem is mindig kimondott – társadalomkritikai üzenetet közvetített.”⁶² Miért zárult le a marxizmus reneszánsza? „Ám az egész »reneszánsz« leggyengébb, kritikusan gyenge pontja az volt, hogy nem sikerült kijelölni az »igazi« marxizmus társadalmi címzettjét. [...] A többség minden további vizsgálódás nélkül elfogadta, hogy az elmélet a munkásosztállyal van kitüntetett kapcsolatban, és aztán behelyettesítette a politikai vezetést a munkásosztály helyébe. [...] Amikor aztán a vezetés véget vetett a párbeszédnek, az egész gondolati konstrukció összeomlott. Dinamikus szocio-ökonómiai elmélet híján lehetetlen volt megmondani, hogy legalább hosszú távon milyen erők állhatnak a kívánt reformok mögé. S a programmal együtt a kapcsolódó filozófia

is irrelevánssá vált. Egyszeriben kiderült, hogy a filozófia nem azért volt a marxizmus »reneszánszának« vezető ágazata, mert a maga eszközeivel többet tudott elmondani a szovjet rendszerű társadalmakról, mint a gazdaságtan vagy a szociológia. A gazdaságtan és a szociológia nem jutott el a rendszer újratermelődésének leírásáig, a filozófia azonban egyszerűen elsiklott fölötte. Az »emberi lényeg« általános meghatározásából vezette le, hogy milyennek kell lennie a jó társadalomnak. Ezek az általános kívánalmak ugyanúgy vonatkozathatók valamennyi társadalomra, mint ahogy egyikre sem. Hogy a kelet-európai társadalmakra valamilyen speciális értelemben vonatkoznak, ez a látszat abból a kimondott, vagy legalábbis sugalmazott felvetésből ered, hogy e társadalmak »lényege« nem más, mint az »emberi lényeg« realizálódása. Mihelyt elszakad ez a metafizikai szál, a praxisfilozófiát vajmi kevés kapcsolat köti a kelet-európai realitásokhoz.”⁶³

Fehér Ferenc, Heller Ágnes és Márkus György *Diktatúra a szükségletek felett* című könyve (1981) nem csupán a közgazdaságtani megállapítások miatt érdemes bemutatásra: az emigrációba kényszerülő filozófusok gondolkodásának fontos állomása ez a mű. A szerzők már az első oldalakon kijelentik: „Mindhárman meg vagyunk győződve arról, hogy mai állapotához képest a világnak több, nem pedig kevesebb szocializmusra van szüksége.”⁶⁴ Krausz Tamás tanulmánya szerint ennek a kitartásnak oka, hogy „a kapitalizmus történelmi lehetőségét Kelet-Európában egyikük sem látta demokratikus alternatívának. [...] További ok, hogy a belső nemzeti feltételek az államszocializmus összeomlása esetén nem zárták ki egy erős szélső-jobboldal jelentkezésének lehetőségét sem, amelyet e szerzők szintén nem tarthattak vonzó alternatívának.”⁶⁵

A létező szocialista kísérletek piaci reformjaival létrejövő (társadalom-) tudománypolitikai viszonyok különbözőnek bizonyultak az egyes vizsgált országokban, természetesen a politikai környezetekkel összhangban, azonban a marxista reneszánsz bukását követő piacszocialista fordulat, majd a kapitalista restauráció (és az ezzel szorosan összefüggő neoliberais elméleti hullám) eszmetörténetében számos hasonlóságot találunk. Izgalmas kérdés így, hogy a témakörhöz hozzátartozik-e az egykori neomarxista kritikai gondolkodók későbbi „megtérése” a liberalizmushoz és más irányzatokhoz, illetve, hogy ez az elfordulás mennyiben leképezése a létező szocializmus kelet-európai bukásával létrejött alternatíva-deficitnek.

- ¹ Krausz Tamás: Lukács és a szocializmus – 1968. *Eszmélet*, (2019), 121. 166.
- ² Krausz Tamás – Szigeti Péter: *Lukács György és Mészáros István. Filozófiai útkeresés – levelezésük tükrében*. Budapest, Eszmélet Alapítvány, 2019.
- ³ Krausz Tamás: Deutscher, Lenin és a kelet-európai perspektívák. *Eszmélet*, (2016b), 112.
- ⁴ Vázsonyi Dániel: Neomarxista ellenzékiek társadalomfilozófiai nézetei a „hosszú hatvanas években” (1963–1974). *Eszmélet*, (2014), 103. 32–57.
- ⁵ André Tosel: Az idős Lukács és a Budapesti Iskola. *Eszmélet*, (2003), 60.
- ⁶ Kenéz Péter: *A Szovjetunió története*. Budapest, Akkord, 2008. 214–216.
- ⁷ Mitrovits Miklós: Együtt vagy külön utakon a szocializmushoz? *Századok*, 148. (2014), 1. 101.
- ⁸ Szalai Miklós: Marxizmus és történelem. *Múltunk*, (2010), 2. 15.
- ⁹ Kenéz (2008): i. m. 291.
- ¹⁰ Krausz (2019): i. m.
- ¹¹ Márkus György: Viták és irányzatok a marxista filozófiában. *Kortárs*, 12. (1969), 7. 1128.
- ¹² Sher, Gerson S.: *Praxis*. Indiana University Press. 1977. 17.
- ¹³ Sher (1977): i. m. 37. lábjegyzet
- ¹⁴ Sher (1977): i. m. 19.
- ¹⁵ Sher (1977): i. m. 36–37.
- ¹⁶ Sher (1977): i. m. 53.
- ¹⁷ Maruzsa Zoltán: 1968 és hatása a keleti blokk országaira. In Bartha Eszter – Krausz Tamás (szerk.): *1968: Kelet-Európa és a világ*. Budapest, L'Harmattan, 2009. 66.
- ¹⁸ Juhász József: „1968 Jugoszláviában és Csehszlovákiában.” In Bartha Eszter – Krausz Tamás (szerk.): *1968: Kelet-Európa és a világ*. Budapest, L'Harmattan, 2009. 81.
- ¹⁹ Sher (1977): i. m. 212.
- ²⁰ Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia*. Budapest, Aula, 1999. 155–156.
- ²¹ Sher (1977): i. m. 226–241.
- ²² Praxis (1981): 1–5.
- ²³ Sher (1977): i. m. 65.
- ²⁴ Az 1965–1973-ig zágrábi kiadással működő nemzetközi kiadás nem azonos az 1981–1993 között Nagy-Britanniában megjelenő „Praxis International”-l.
- ²⁵ Hell Judit – Lendvai L. Ferenc – Percz László: *Magyar filozófia a XX. században*. Második rész. Budapest, Áron Kiadó, 2001. 275.
- ²⁶ Szabó Tibor: A filozófiai antropológia elemei a késői Lukácsnál. *Eszmélet*, (2001), 50. Online: http://eszmélet.hu/szabo_tibor-a-filozofiai-antropologia-elemei-a-kesoi-lukacs/
- ²⁷ Vázsonyi (2014): i. m. 36.
- ²⁸ Vázsonyi (2014): i. m. 38.
- ²⁹ Vázsonyi (2014): i. m. 40.
- ³⁰ Heller Ágnes: A marxista etika öröksége napjainkban. In *Létünk*. Újvidék, Ho Si Minh Tanárképző Főiskola. 1983. 304.
- ³¹ Vázsonyi (2014): i. m. 47.
- ³² Krausz Tamás: A Kádár-rendszer és a baloldali ellenzék (egy probléma felvetéséhez). In Krausz Tamás: (szerk.): *Antikapitalista baloldal*. Budapest, Eszmélet Alapítvány – Közép-Európai Fejlesztési Egyesület, 2016a. 91.

- ³³ Mitrovits (2014): i. m. 104.
- ³⁴ Satterwhite, James H.: *Varieties of Marxist Humanism*. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 1992. 132.
- ³⁵ Fejtő Ferenc: *A népi demokráciák története*. Budapest–Párizs, Magvető, 1991. 165.
- ³⁶ Jan Mervart: Czechoslovak Marxist humanism and the revolution. *Studies in East European Thought*, (2017), 69. 114–115.
- ³⁷ Juhász (2009): i. m. 84.
- ³⁸ Juhász (2009): i. m. 85.
- ³⁹ Satterwhite (1991): i. m. 168–170.
- ⁴⁰ Karel Kosík: Iluze a realismus. *Literárny listy*, (1968), 1. 162.
- ⁴¹ Satterwhite (1991): i. m. 136–137.
- ⁴² Satterwhite (1991): i. m. 141.
- ⁴³ Satterwhite (1991): i. m. 143–148.
- ⁴⁴ Satterwhite (1991): i. m. 13.
- ⁴⁵ Satterwhite (1991): i. m. 14–16.
- ⁴⁶ Fejtő (1991): i. m. 81–85.
- ⁴⁷ Mitrovits Miklós: 1968 – A lengyel ellenzéki mozgalom fordulópontja. In Bartha Eszter – Krausz Tamás (szerk.): *1968: Kelet-Európa és a világ*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2009. 87.
- ⁴⁸ Fejtő (1991): i. m. 170.
- ⁴⁹ Andrzej Paczkowski: *Fél évszázad Lengyelország történetéből*. Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 219.
- ⁵⁰ Fejtő (1991): i. m. 172.
- ⁵¹ Satterwhite (1991): i. m. 19–24.
- ⁵² Satterwhite (1991): i. m. 36.
- ⁵³ Satterwhite (1991): i. m. 39.
- ⁵⁴ Satterwhite (1991): i. m. 40–45.
- ⁵⁵ Mitrovits (2009): i. m. 89.
- ⁵⁶ Paczkowski (1997): i. m. 243.
- ⁵⁷ Paczkowski (1997): i. m. 244.
- ⁵⁸ Mitrovits (2009): i. m. 94.
- ⁵⁹ Mitrovits (2009): i. m. 95.
- ⁶⁰ Władysław Krajewski: The March Events of 1968 and Polish Philosophy. *Praxis International*, Egyesült Királyság, (1982), 1. 106–110.
- ⁶¹ Vladimir Tismaneanu: Critical Marxism and Eastern Europe. *Praxis International*, Egyesült Királyság, (1983). 248–246.
- ⁶² Bence György – Kis János: *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel*. Párizs, Magyar Füzetek, 1983. 218.
- ⁶³ Bence–Kis (1983): i. m. 220.
- ⁶⁴ Fehér Ferenc – Heller Ágnes – Márkus György: *Diktatúra a szükségletek felett*. Budapest, Cserépfalvi, 1991. 16.
- ⁶⁵ Krausz (2016a): i. m. 88.